

PROFESIONALUSIS MENAS IR MITOLOGIJA

Laiko ir erdvės samprata K. Donelaičio poemoje "Metai", P. Repšio freskose "Metų laikai" ir H. Šablevičiaus filme "Imu jūsų duoną"

NORBERTAS VĖLIUS

Mitologija yra viena iš seniausių pasaulio ir savęs suvokimo formų, pasaulėjautos išraiška. Joje buvo fiksuojamas ankstyvasis žmogaus patyrimas — tiek empirinis, tiek intuityvus, apibendrinamasis, dvasinis — ir kartu ji buvo įrankis šiam patyrimui plėsti, gilinti. Šitaip traktuojant mitologiją, sąvokos "archainis mąstymas", "archainė pasaulėžiūra" beveik sutampa su sąvokomis "mitologinis mąstymas", "mitologinė pasaulėžiūra". Mitologijoje buvo fiksuojamos įvairios žmogaus patyrimo sritys, tačiau svarbiausia joje — pasaulio ir žmogaus egzistencijos klausimai: žmogaus, žemės ir viso pasaulio atsiradimas, žmogaus ir pasaulio vienovė, gimimo ir mirties paslaptis, pomirtinio pasaulio supratimas. Įgytas patyrimas buvo fiksuojamas žodžiais (pasakojimais, mitais, giesmėmis), muzika, šokiais, piešiniais, ritualais, materialiniais objektais (sakraliniais įrenginiais, statiniais, kartais net darbo įrankiais). Iš mitologijos išsikristalizavo, ant jos pamatų susiformavo arba buvo smarkiai jos veikiamą visa mūsų senoji dvasinė liaudies kultūra (papročiai, tautosaka, muzika, šokiai ir žaidimai, tautodailė). Ji veikė ir tebeveikia mūsų profesionalųjį meną (literatūrą, muziką, dailę, kiną, baletą), meno saviveiklą. Šis poveikis toks įprastas, kad mes kartais jo visai nepastebime, kaip nepastebime savo mąstymo, kalbos, elgsenos archaiškumo, mitiškumo. Ir nereikėtų dėl to stebėtis, nes juk daugelis profesionaliojo meno šakų, pavyzdžiui, literatūra (tragedija, komedija, poezija...), paskiros vaizduojamojo meno, muzikos rūšys savo ištakomis irgi susisiekia su mitologija.

Mitologija į profesionalųjį meną įsiliedavo ir įsilieja įvairiais būdais: 1) nesąmoningai, kaip mūsų dvasinio patyrimo, kaip mąstymo dalis, kaip dar išlikęs gyvas tikėjimas; 2) sąmoningai ar nesąmoningai etnine (tradicine, liaudies) kultūra, kurioje mitologija yra įsitvirtinusi, sustingusi kaip inkliuzas gintare, ir 3) kai menininkai sąmoningai kreipiasi į mitologiją, studijuoja ją, ieško joje atsakymo į iškilusius gyvenimo prasmės ir tos prasmės perteikimo meno kūrinys klausimus. Šitokio sąmoningo ir nesąmoningo mitologijos panaudojimo atvejų lietuvių profesionaliajame mene yra be galo daug. Prisiminkim Vydūno dramaturgiją, Krevės, K. Borutos prozą, K. Donelaičio epą, M. Martinaičio, S. Gedos poeziją, M. K. Čiurlionio, A. Steponavičiaus, V. Valiaus, P. Repšio,

S. Kuzmos ir daugelio kitų dailininkų darbus, B. Kutavičiaus, A. Martinaičio, F. Bajoro muziką, E. Balsio baletą, G. Lukšo, H. Šablevičiaus filmus. Čia aptarsime tokius įvairių meno sričių kūrinius, kuriuose atsispindi ne periferiniai, šalutiniai, o svarbiausieji mitinės pasaulėjautos reiškiniai — laikas ir erdvė, kurie apima pasaulio, žemės, žmogaus atsiradimą ir žuvimą, visų reiškinių sąrangą ir kaitą.

Laiką mes įsivaizduojame kaip nenutrūkstamą vyksmą, visus įvykius esame įpratę rikiuoti į nenutrūkstamą grandinę. Tai linijinis laikas, kuris, kaip ne vieną kartą ir ne vienoje vietoje yra nurodę M. Eliade, F. Kuiperis ir kiti mokslininkai, Europoje ėmė įsigalėti atsiradus krikščionybei. Seniau žmogus laiką matavo nuolat pasikartojančiais ciklais, kurie buvo nevienodos trukmės ir svarbumo: buvo paros, savaitės (?), mėnesio, metų, žmogaus gyvenimo, pasaulio (pradžios—pabaigos) ir kiti ciklai. Šitaip matuojant laiką, kiek kitokią prasmę įgydavo visas pasaulis, gyvenimas ir mirtis bei pats laikas. Kiekviena, nors ir mažiausia, laiko atkarpa turėdavo skirtingą prasmę ir vertę (plg. ryto, vakaro, nakties, pusiaunakčio mitinį įprasminimą), o ypač reikšmingomis laikytos kiekvieno ciklo pradžia ir pabaiga, kurios būdavo apipinamos ypatingomis ceremonijomis ir ritualais. Kita svarbi ciklinio laiko ypatybė — panašus, o neretai tapatus įvairių ciklų periodų mitinis įprasminimas, įvairių ciklų sugretinimas ir net sutapatinimas. Pavyzdžiui, pasaulio pradžia prilyginama pavasariui, mėnesio jaunačiai, rytui, žmogaus vaikystei; pasaulio pabaiga — rudeniiui (žiemai), vakarui (naktčiai), mėnesio delčiai (tuštumai), žmogaus senatvei. O iš visų ciklų kaip pirmapradis, pavyzdinis, labiausiai sakralinis buvo išskiriamas pasaulio (pradžios—pabaigos) ciklas. Todėl nestebina, kad pasaulio kūrimo aktas, kaip mano M. Eliade, galėjo būti laikomas pavyzdiniu, pirmapradžiu ir atkartojamas visų ciklų ir visų veiksmų, kuriais norima ką nors sukurti, pradžioje.

Ne mažiau sudėtingas buvo ir mitinis erdvės įprasminimas, kuris maždaug nuo neolito laikų įsigalėjo daugelio genčių ir tautų pasaulėjautoje. Kiekvienoje erdvėje būdavo išskiriamas centras (laikomas pasaulio centru), nuo kurio erdvė vertikalčiai dalijama į tris sferas: dangaus, žemės ir požemio, o horizontaliai — į keturias šalis: rytus, vakarus, šiaurę ir pietus. Ir kaip laiko makrociklą (pasaulio pradžia—pabaiga) tarsi atkartoja mikrociklai (para, mėnuo, metai, žmogaus gyvenimo metai), taip erdvėje makropasaulį (kosmosą) atkartoja mikropasauliai (namas, šventykla, medis, žmogus), kurie kasdieniniame gyvenime (praktikoje, pirmiausia apeigose, ritualuose) yra tarsi makropasaulio pakaitalai, simboliai. Ir kaip didysis laiko ciklas yra pirmapradis, šventas, taip pirmapradžiu, sakraliniu laikomas ir didysis erdvės matas — kosmosas.

Vertikaliosios erdvės sferos (dangus, žemė, požemis) daugelio pasaulio genčių mitinėje pasaulėjautoje buvo suderintos su horizontaliosiomis (rytais, vakarais, šiaure, pietumis), panašiai įprasmingos. Vienų ir kitų sferų koreliaciją lėmė krašto geografinė padėtis, mitologija, visa pasaulėjauta. Vienos tautos (pavyzdžiui, lietuviai, indai) su požemiu sieja vakarus, o kitos (pvz., suomiai, estai) — šiaurę.

Mitinėje pasaulėjautoje laiko ir erdvės sampratos irgi yra koreliuotos. Tarpusavyje suderinti įvairių ciklų laiko tarpsniai (pvz., pasaulio pradžia, pavasaris, jaunas mėnuo, rytas, vaikystė) yra siejami su vis ta pačia vertikalia erdvės sfera ir horizontalia šalimi. Laiko ir erdvės koreliacija, kaip ir vertikalioji bei horizontalioji sferų ryšys, taip pat priklauso nuo geografinės krašto padėties, žmonių pasaulėjautos.

Senovės baltų mitinė pasaulėjauta irgi buvo geografiškai orientuota (vakarai buvo siejami su požemiu, rytai — su dangumi). Buvo suderintos laiko ir erdvės sampratos. Rytai buvo siejami su pavasariu, jaunu mėnuliu, rytu, vaikyste, vakarai — su rudeniu (žiema), senu mėnuliu (dėlčia), vakaru, senatve (mirtimi). Gaila, kad ši koreliacija ir iš viso baltų mitinis laiko įprasminimas kol kas labai mažai tetrinėta.

Kalbant apie mitinį laiko ir erdvės supratimą profesionaliojoje kūryboje, visiems turbūt pirmiausia į galvą ateina K. Donelaičio poema "Metai". Iš visų laiko ciklų kaip svarbiausias čia išskirtas metų ciklas. Metų ciklas paprastai yra išskiriamas žemdirbių mitinėje pasaulėjautoje; beveik visos jo šventės (papročiai, ritualai) yra mitinės, kalendorinės. Neatsitiktinai K. Donelaitis, būdamas žemdirbių pastorius, ganytojas, kaip tik išskiria šitą ciklą. Tačiau (kaip įprasta archainėje pasaulėjautoje) šis ciklas koreliuojamas su kitais laiko ciklais (pasaulio pradžios—pabaigos, žmogaus gyvenimo). "Pavasario linksmybėse" daugiau negu kitose "Metų" dalyse vietos skiriama pirmajam Dievo kūrybai (kalbama apie gyvūnų sukūrimą, pirmuosius žmones Adomą ir Ievą) ir vaikystei (ilgokas inčarpas apie panašią būrų ir ponaičių prigimtį, vaikų polinkius ir pomėgius). Vasarą užsimenama apie jaunystę ("...kad ūsai pirmi jau pradeda želti / Ir kad darbus jau sunkokus reikia nutverti"), apie jaunų mergaičių aprangą, samdytų bernų darbus. O rudenį dejuojama apie senatvę, kuri "graudena kailinius imtis", pateikiama ilga nusenusių Pričkaus išpažintis. Apie jaunystę svajojama kaip apie nesugrąžinamai prabėgusį laiką. Rudenį ir Pričkaus kuinas nusenęs, ir Enskio peilis sudilęs. Rudenį graudinama ir apie pasaulio pabaigą. O žiemą "surukę diedai, ...kuproti ir abagai" apgaili savo prabėgusį gyvenimą ir atsisveikina su šiuo pasauliu (Pričkaus mirtis). Dar kartą prisimenama pati pasaulio pabaiga — paskutinis Dievo teismas. Žiema K. Donelaičiui, kaip įprasta mitologijoje, asocijuojasi ne tik su senatve, mirtimi, bet ir su chaosu: žiema

kalbama apie vagystes, svetimtaučius, apie iš žmogaus kontrolės ištrūkusią griaušančią ugnies stichiją. Žmogaus gyvenimą K. Donelaitis ir tiesiog palygina su per vienerius metus išaugančios, prazystančios ir nuvystančios žolės gyvenimu: "Nei žolelės ant laukų dar augdami žydime."

Yra užuominų, rodančių mažiausio laiko ciklo — paros koreliaciją su metų ciklu (vasarą daugiau kalbama apie dienos darbus, o žiemą — apie nakties nuotykius).

Bendrai, archaiškai įvairių laiko ciklų koreliacijai K. Donelaičio kūryboje tarsi nepaklūsta du epizodai — vasarą per šienapjūtę minima mirtis ir rudenį švenčiamos vestuvės (jaunų žmonių šventė). Pirmasis epizodas nulemtas mitinės pasaulėjautos (šienapjūtė, rugiapjūtė buvo laikoma mirties, žudymo aktu — rugių ar pievos dvasios, demono ar dievo nužudymu), o antrasis — vėlyvesnės tradicijos (praktiniais sumetimais vėliau vestuvės buvo pradėtos švęsti rudenį, nudirbus laukus). Šią situaciją ir atspindėjo K. Donelaitis.

Archaiškas (mitinis) laiko supratimas K. Donelaičio kūryboje, matyt, atsirado nesąmoningai, nors patį sumanymą (pavaizduoti metų darbus), poemos kompoziciją galėjo lemti ir pasaulinės literatūros pavyzdžiai. Tačiau ir jo pirmtakus vaizduoti būtent metų laikus galbūt skatino dar gyva senoji pasaulėžiūra ir ta pasaulėžiūra nuspalvinta antikinė kūryba. O kad K. Donelaitis dar buvo veikiamas senosios pasaulėjautos, matyti iš daugelio jo kūrybos vietų. Žemė dar įsivaizduojama kaip gyva būtybė, kuri pavasarį savo "nuogą nugarą rėdo" ir verkia rudenį, kai "mūsų ratai jos išplautą nugarą drasko" (ir tai, atrodo, nėra tik poetinė metafora). Visa žemė įsivaizduojama kaip žmogaus kūnas (pavasarį ji puošiasi žolynais, krūmais ir šilais, žiemą apsisvelka skrandą). Tokia pat gyva, sužmoginta Saulė, kuri pavasarį "budina svieta", vasarą "ant dangaus išgaidrinto sėdėdama žaidžia". Mitologiškas pavasario ir rudens kaip švenčių, įrėminančių vasaros darbus, supratimas (seniau visi žemės darbai buvo pradedami ir baigiami pavasario ir rudens kalendarinėmis šventėmis). Su senąja mitine pasaulėjauta susijęs K. Donelaičio kelis kartus minimas "stragusis" Perkūnas, iš visų šalių "su sparnais" kylantys vėjai, deivės ir kiti mitiniai įvaizdžiai.

Praėjusių amžių menininkų kūryboje mitinė pasaulėjauta dažniausiai atspindėdavo nesąmoningai, kaip jų pasaulio suvokimo dalis. Šių dienų kūrėjai neretai sąmoningai atsigręžia į mitologiją. Vienas iš tokių yra dailininkas P. Repšys, perskaitęs turbūt visą kuklią literatūrą apie mūsų mitologiją, etnografų, tautosakininkų darbus, neduodantis ramybės visiems etninės kultūros specialistams. Jo estampuose, knygų iliustracijose, freskose mūsų mitologija tarsi iš naujo atgimsta, pradeda

savo antrąjį, šių dienų intelekto papildytą ir pakoreguotą gyvenimą. Nagrinėjant senąjį laiko ir erdvės supratimą, ypač įdomios jo freskos „Metų laikai“ universitete, o tose freskose — laiko ir erdvės koreliacija.

Laikas freskose, kaip ir senojoje mūsų mitinėje pasaulėžiūroje, matuojamas ciklais. Svarbiausias, kaip ir K. Donelaičio „Metuose“, čia yra metų ciklas, kurį sudaro pavasario, vasaros, rudens ir žiemos darbai bei šventės. Iš pavasario švenčių vaizduojamos Užgavėnės, Jurginės, pirmosios vagos apeigos, iš vasaros — Joninės, Sekminės, iš rudens — rugiapjūtė, lauko darbų pabaigtuvės, ožio vedimo apie beržą ceremonijos, iš žiemos — vilkų gaudymo, žvejojimo darbai, blukio vilkimo ceremonijos ir kiti papročiai.

Metų ciklas koreliuojamas su žmogaus gyvenimo ciklu. Nors žmogaus gyvenimo ciklas freskose yra atskirtas nuo metų ciklo (šeimos papročių ir švenčių scenos yra nutapytos vestibulio nišoje), tačiau paskirų žmogaus gyvenimo tarpsnių ryšys su metų laikais išlaikomas derinant paskiras gyvenimo scenas su pasaulio šalimis: krikščynos ir vestuvės yra nutapytos ant rytinės sienos, o laidotuvės — ant vakarinės. Vadinas, vaikystė ir jaunystė koreliuojama su vasara, o senatvė — su žiema. Paskirus metų laikus — pavasarį, vasarą, rudenį ir žiemą — tarsi atitinka skirtingos paros dalys — rytas, diena, vakaras, naktis. Tai nulėmė skirtingas paros laikas, kuriuo vieni ar kiti darbai ir papročiai atliekami. Pavasario šventės daugiausia prasideda rytą (gyvulių išginimo apeigos, pirmosios vagos papročiai, Užgavėnės), vasaros šventės (Joninės, Sekminės) — dieną, rudens (rugiapjūtės, lauko darbų pabaigtuvės, ožio ceremonijos) — vakare, žiemos (vilkų gaudymas, blukio vilkimas) — vėlai vakare, naktį.

Freskose erdvė irgi modeliuojama pagal senąjį mitinį supratimą. Jos centru įsivaizduojamas visos patalpos centras, kuriame paprastai stovi žiūrovas ir apžiūrinėja ant visų keturių patalpos sienų, grindų ir lubų esančius vaizdus, ir tame centre esančios kolonos. Jos (vietoj įprastinių vynuogių girliandų apipintos žmonių figūromis) tarsi imituoja pasaulio centre augančius Pasaulio arba Gyvybės medžius, prie kurių vyksta veiksmas — ritualas. Horizontaliai erdvė suskirstyta į tris sferas: žemę (erdvė, kurioje yra žiūrovas, žemutinės sienų dalys, kuriose vaizduojamos žemėje vykstančios scenos), požemį (į grindis įleistos memorialinės lentos išnaikintoms baltų gentims) ir dangų (lubos ir viršutinės sienų dalys, kuriose vaizduojama medžių viršūnės, paukščiai, dangaus kūnai, dievai). Horizontaliai erdvė padalyta į 4 šalis: rytus, vakarus, pietus, šiaurę (maždaug taip išsidėsčiusios patalpos sienos). Šios šalys suderintos su laiko ciklais: vakarai — su žiema, vakaru (naktim), senatve (mirtim),

rytai — su vasara, jaunyste. Žiemos darbo, švenčių scenos nutapytos vakarinėje sienoje, vasaros — rytinėje.

Šiose freskose atsispindi dar vienas įdomus mitinis erdvės suvokimo aspektas: ano, mirusiųjų pasaulio gyvenimas ir erdvė suvokiami kaip priešingybė šio, gyvųjų pasaulio gyvenimui ir erdvei. Todėl Gyvybės medis šiame pasaulyje yra vaizduojamas atvirkščiai: šaknimis į viršų, o viršūne į apačią. Toks medis yra pietinėje nišoje, kurios vakarinėje sienoje yra vaizduojamos laidotuvės, o lubos suvokiamos kaip mirusiųjų pasaulio dangus.

Tad P. Repšio freskose yra išreikštas vos ne idealus baltų laiko ir erdvės supratimas, jų koreliacija, kuri vargu ar kada taip ryškiai buvo suvokiama ir išreiškiama, o veikiau tik nesąmoningai nujaučiama.

Archaiškas mitinis laiko ir erdvės supratimas ryškus ir H. Šablevičiaus filme „Imu jūsų duoną“. Į šitą sunkiai žanriniu požiūriu apibūdinamo kūrinio audinį jis irgi pateko ne iš autoriaus pasaulėjautos, ne iš sąmonės gelmių, o sąmoningai autoriui gilinantis į senąją lietuvių pasaulėjautą ir siekiant ją rekonstruoti arba nesąmoningai — naudojant etninės kultūros medžiagą (papročius, tautosaką). Tiek K. Donelaičio poemoje, P. Repšio freskose, tiek šiame filme svarbiausias laiko ciklas, įrėminantis žmogaus gyvenimą ir geriausiai leidžiantis atsiskleisti jo materialiniams ir dvasiniams interesams, santykiui su anuo, dieviškuoju pasauliu, yra metų ciklas — metinės šventės, jų apeigos. Vaizduojant šias šventes, kartais net neįsikišant pačiam režisieriui, išryškėja senasis mitinis laiko ir erdvės supratimas. Metų ciklas čia koreliuojamas su mažesniais (paros) ir didesniais (žmogaus ir viso pasaulio) ciklais. Ši koreliacija jau iš dalies yra užfiksuota pačiose šventėse, jų apeigose ir folklore. Pavyzdžiui, pavasario, vasaros šventės švenčiamos diena, lauke, aukštesiose, jose dalyvauja jaunimas, o rudens, žiemos — vakare, naktį, uždaroje patalpoje, jas daugiau švenčia seni žmonės. Pavasario šventėse akcentuojamas pasaulio kūrimas, prabudimas, o rudens ir žiemos — pasaulio nykimas, pabaiga. Beje, didysis pasaulio kūrimo — pabaigos ciklas, matyt, buvo prisimenamas ir „inscenizuojamas“ visų be išimties švenčių metu. Įvairių laiko ciklų koreliaciją sąmoningai stengėsi paryškinti ir filmo režisierius, kelis sykį parodydamas mažo ir seno žmogaus paveikslus, ištisus vestuvių papročių epizodus, labiau pašviesindamas arba patamsindamas atskirų laikotarpių kadrus. Pačių papročių padiktuota ir laiko bei erdvės koreliacija (Kūčių vakaras — uždaroje patalpoje, Užgavėnės, Joninės — lauke, ant kalnelių ir pan.).

Visuose trijuose analizuotuose profesionaliojo meno kūriniuose mitologijos yra daugiau, negu čia buvo užsiminta. Ypač jos daug P. Repšio freskose ir H. Šablevičiaus filme. Kadangi beveik visa šių kūrinių

"statybinė medžiaga" yra papročiai, apeigos, tikėjimai, tai vos ne kiekviena šių kūrinių detalė yra prisisunkusi senosios (mitinės) pasaulėjautos, ir, norėdami jas visas aprėpti, turėtume rašyti ištisą studiją. Reikia išanalizuoti šių ir kitų profesionaliojo meno kūrinių ryšius su mitologija, senąja pasaulėjauta, tik tada galėsime suprasti ne paviršiuje slypinčią, o gilesnę jų prasmę. Tik tada sugebėsime deramai įvertinti ir šių kūrinių grožį.

PROFESSIONAL ART AND MYTHOLOGY

NORBERTAS VĖLIUS

Summary

The article analyses the concept of time and space in the narrative poem "The Seasons" (1765-1775) by Kristijonas Donelaitis, in the frescos "The Seasons" (1974-1984) by Petras Repšys and the film "I Take Your Bread" (1989) by Henrikas Šablevičius. A conclusion is made that in those works time is conceived not historically (in a linear way) but mythologically (in a cyclic way). The cycles of the day and night, of the year, of the beginning and the end of the world are distinguished and paralleled with the cycle of human life. Space is also conceived mythologically in those works, especially in the frescos by Repšys: the centre of the world (where the action takes place) and its periphery are distinguished. On the vertical plane, space is divided into three worlds (that of the underworld, this world and the heavens). On the horizontal plane the world is divided into four parts: (East, West, North and South). The vertical parts correlate with the horizontal and with separate periods of the time cycle. Donelaitis inherited the mythological conception of time and space as a tradition from Lithuanian ethnic culture, while Repšys and Šablevičius arrived at it through a deliberate study of ancient Lithuanian mythical world outlook and of all ethnic culture.